

зразки металургії і ковальської справи, ткацтва, обробки шкіри і хутра, різноманітні прикраси, предмети побуту тощо.

Останній розділ монографії підбиває підсумки проведеним дослідженням. Базуючись на стратиграфії та типологічно-хронологічній оцінці інвентаря, автор провадить відносне і абсолютне датування всіх виявлених об'єктів на території вельможної садиби, дає реконструкцію будівництва садиби в різні періоди та змальовує картину життя в ній і на її околицях. Датуючи вельможну садибу в Погансько IX ст., автор приходять до важливого історичного висновку про ранній розвиток феодалізму у Великій Моравії.

Наведені автором матеріали підтверджують не тільки високий рівень культури у ті часи, але і вказують на тісні зв'язки між західними і східними слов'янами.

Отже, праця Б. Достала є значним вкладом у вивчення історії слов'ян доби феодалізму і буде цікавою для всіх, хто займається цим історичним періодом.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

Kozłowski Stefan K.
Cultural differentiation of Europe from 10th
to 5th millennium B. C.
Warsaw, University Press, 1975.

Стефан К. Козловський.
Культурне членування Європи
в X—V тисячоліттях до н. е.
Варшава, Вид-во університету, 1975.

За останні десятиріччя дослідники різних країн Європи досягли значних успіхів у вивченні історії та культури мезолітичного населення континенту. З року в рік зростає кількість фактичного матеріалу, що вимагає його систематики і узагальнення.

Назрілою в археології є, зокрема, проблема культурно-територіального членування пам'яток і культур Європи. Розробкою її в загальноєвропейському масштабі поряд з іншими авторами займається польський дослідник Стефан К. Козловський. Основні положення його систематики мезолітичних культур Європи висвітлювались уже в кількох працях¹, але найповніше вони викладені в рецензованій книзі, що вийшла останнім часом.

Перш ніж перейти до розгляду цього питання, варто зазначити, що проблема культурно-територіального поділу мезолітичних культур Європи ставиться в археологічній літературі не вперше. Слід згадати, наприклад, праці П. П. Єфименка, М. Я. Рудинського, Дж. Кларка, Г. Швабедіссена², а також численні статті й монографії, що з'явилися після другої світової війни³.

На відміну від своїх попередників, які вивчали переважно пам'ятки відносно невеликих регіонів, С. К. Козловський поставив перед собою завдання дати загальну систематику культур всієї Європи (Західної, Центральної і Східної) в одній схемі.

У питанні класифікації культур і пам'яток епохи мезоліту серед дослідників Європи, і зокрема Польщі, в даний час намітилися дві основні тенденції. Одна з них базується на детальному аналізі цілих комплексів, передусім «чистих», після чого вони об'єднуються в групи, культури, цикли тощо. Друга тенденція полягає в тому, що беруться до уваги головним чином основні провідні форми виробів чи їх комп-

¹ *Kozłowski Stefan K. Pradzieje ziem Polskich od IX do V tys. p. n. e. Warszawa, 1972; Kozłowski S. K. Introduction to the History of Europe in Early Holocene.— The Mesolithic in Europe. Warsaw, 1973; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. Pradzieje Europy od XL do IV tys. p. n. e. Warszawa, 1975.*

² *Єфименко П. П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста.— Русский антропологический журнал, 1924, т. 13, вып. 3-4. М.; Рудинський М. Я. До питання про культури мезолітичної доби на Україні.— Антропология, т. 1, 1928; Clark I. G. The Mesolithic Settlement of Northern Europe. Cambridge, 1936; Schwabedissen H. Die Mittlere Steinzeit in westlichen Norddeutschland, Neumünster, 1944.*

³ *Indreko R. Die Mittlere Steinzeit in Estland. Stockholm, 1948; Воеводський М. В. Мезолітичне культурне Восточної Європи.— ҚСІИМҚ, 1950, вып. 31; Формозов А. А. Етнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959; Weickowska H. Zagadnienie zróżnicowań kulturowych w mezolizie Polski.— «Światowit», 1969, № 30; Римантене П. К. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, 1971; Кольцов Л. В. Локальные группы Волго-Окского мезолита.— ҚСІА АН СССР. 1973, № 137; Телегин Д. Я. Поздний мезолит Украины: опыт культурно-територіального членения памятников.— The Mesolithic in Europe. Warsaw, 1973; Arora S. K. Mittelsteinzeitliche Formengruppen zwischen Rhein und Weser.— Там же, Gramsch B. Das Mesolithikum im Fachland zwischen Elbe und Oder. Berlin, 1973.*

лекси на широкій території, і таким чином встановлюється спільність мезолітичних пам'яток, яка потім обґрунтовується ще порівняльним аналізом решти складників окремих комплексів. Такий підхід до класифікації мезолітичних культур дає можливість охопити відразу весь континент Європи, але водночас створена цим шляхом систематика багато втрачає в деталях. С. К. Козловський є прихильником другої тенденції в опрацюванні мезолітичних матеріалів.

Рецензована праця складається з короткої передмови, семи розділів, списку найважливіших мезолітичних стоянок Європи, бібліографії та ілюстрацій.

У першому розділі йдеться про методику датування мезолітичних пам'яток, про господарство і природне оточення людини в ті часи. При визначенні абсолютного віку культур автор спирається в основному на дані методів точних наук, зокрема радіокарбонного і пилкового аналізу. У вступі він підкреслює важливе значення ландшафтно-кліматичних смуг, передусім лісової зони і зони тундри, в поширенні певних культур та їх груп. Окремий підрозділ присвячений типології крем'яних виробів, якою користується автор. Позитивне враження справляють діаграми і графіки статистичного опрацювання численних мезолітичних комплексів Європи, а також карти поширення культур.

Всі опрацьовані дослідником культури мезолітичної спохи Європи розбито на п'ять основних технокомплексів або кіл — тарновське, коло культур з вістрями на пластинах, північне, західне та північно-східне. Кожному з них присвячується один з наступних розділів (II—VI), до VII розділу віднесено кілька інших культур, які автор не міг зарахувати до жодного з п'яти основних кіл. На жаль, назви останніх підбрані, на наш погляд, не завжди вдало. При встановленні цих назв зовсім не витримано єдності критеріїв підбору. Одні з них взяті, наприклад, за територіальною ознакою (північне, західне, північно-східне), інші — за назвою пам'ятки (тарновське) чи за типом виробів (коло вістер на пластинах). Як побачимо нижче, в цих назвах часто зовсім не відбито традиції у розвитку культур, особливо при переході від раннього до пізнього мезоліту.

Тарновське коло включає чотири культури — романелльську, азільську, Федермессер та кревельську. Перші дві займають Південь Європи — південні райони Франції та територію Італії. Характерною ознакою крем'яного інвентаря цих стоянок є поширені тут масивні скребки, кілцеві на відщепі і пластинах, та різного роду вістря і пластини з затупленою спинкою, а також сегменти. Культури Федермессер і кревельська розміщуються на північ від Альп і долини Дунаю, перша — на території ФРН, НДР і Польщі (Вітов, Тарнов), друга — в Англії. Склад крем'яних виробів тут загалом такий, як і на півдні кола (скребки тарновського типу, вістря з затупленою спинкою — ланцегуваті, типу Ставиного тощо), але кількість сегментів тут різко спадає, а їх форма дещо інша. Значно менше на півночі також ретушованих пластин, у тому числі анкошів.

Виділення тарновського кола, очевидно, слід вважати обґрунтованим, якщо мати на увазі значні відмінності між мезолітичними культурами цього типу та інших ранньомезолітичних кіл (північного і з вістрями на пластинах тощо). Виходячи, однак, із наведених відмін в матеріальній культурі південних пам'яток, розміщених на північ від Альп і Дунаю, в рамках виділеного кола, безперечно, намічаються два окремих райони: південний — азіло-романелльський і північний — федермессер-кревельський. Важливо, що обидва ці культурно-територіальні райони знаходять продовження в межах Східної Європи. До південного району кола слід зараховувати мезолітичні пам'ятки Румунії (Куїна Туркулуй, Бейле Геркуланум). Північно-Західне Причорномор'я (Білолісся), Крим (Шан-Коба) і, очевидно, Північний Кавказ (Сасруко). Пам'ятки типу Куїна Туркулуй і Бейле Геркуланум румунські дослідники прямо відносять до числа азіло-романських культур⁴, до останніх, здається, дуже близькими є і стоянки типу Білолісся. Пам'ятки шан-кобинської культури зараховано до однієї групи з азіло-романелльськими в зв'язку з переважанням в комплексах сегментоподібних мікролітів, значною кількістю ретушованих пластин, зокрема анкошів та ін.

Щодо північного району тарновського кола, то в межах Східної Європи їм хронологічно, а можливо якоюсь мірою і культурно відповідають фінальнопалеолітичні стоянки з безмамонтовою фауною типу Журавки, верхнього шару Кирилівської та верхніх шарів Володимирівської стоянок.

За С. Козловським, тарновське коло є водночас і територіальною одиницею, і показником належності культур цього кола до раннього мезоліту (X—IX тисячоліття до н. е.). Всі пізніші культури того ж району (Совтер, Гарденуаз, кастельовську) він уже відносить до іншого (західного) кола, хоча їх територія значною мірою збігається, і генетичний зв'язок ранньомезолітичних («тарновських») та пізньомезолітичних («західних») культур здебільшого незаперечний. Так, совтерська культура, на думку більшості дослідників (що визнає і С. Козловський), склалася на базі азіло-романелльського культурного середовища і має тісну генетичну спорідненість з більш пізніми культурами тарденуазького типу — Бейрон-Куансі, нижньорейнською, Боберг, Монтабані, Кузол тощо.

⁴ Păunescu Al. Evolutia uneltelor și armelor de piatra cioplită descoperita pe teritoriul României. București, Editura Academiei, 1970.

Таким чином, майже всі культури ранньомезолітичного тарновського і пізньомезолітичного західного кіла утворюють один більш-менш сталий ряд і тому їх слід розглядати в рамках однієї культурної області чи зони. Якщо при цьому врахувати наведене вище зауваження про належність до тарновського кола ранньомезолітичних стоянок Румунії та України, то ця зона культур простягнеться на Півдні Європи від Іспанії і Франції до Північного Кавказу включно. До речі, і в Румунії та на півдні України на зміну ранньомезолітичним культурам приходять пізні мікролітичні пам'ятки, подібні до культур тарденуазького типу у Франції (зокрема, Тарденуаз Румунії, Гребенюки, Мурзак-Коба, пізній мезоліт Донбасу тощо).

Таким чином, два кола — тарновське і західне — на наш погляд, є лише різночасними періодами в розвитку мікролітичних культур однієї південноєвропейської культурно-територіальної зони, за якою, очевидно, було б найкраще зберегти стару традиційну назву — «азіло-тарденуазької», що розпадається на дві підзони або області — південну, власне азіло-тарденуазьку та північну — Федермессер-кревельську. У формуванні культур першої підзони, безперечно, важливу роль відігравали впливи, що йшли з Північної Африки (Каспій), Передньої Азії (нагуйфійська) і, можливо, — Західного Ірану (Зарзі).

Культури цієї азіло-тарденуазької підзони, в свою чергу, мали великий вплив на формування пам'яток північних територій Європи. Очевидно, в результаті цих процесів виникають далеко на півночі Західної Європи такі ранньомезолітичні культури, як Федермессер і кревельська. Появу їх тут С. Козловський пояснює поширенням своєрідної «моди» культурного розвитку, властивої для присередземноморських областей Європи. Мабуть, так само слід пояснювати і виникнення на території Центральної Європи в пізньому мезоліті ряду «тарденуазьких» культур — Фаїн, Лаїн-Вартен, Смолін тощо, або поширення мікролітів геометричних форм вгору по Дніпру майже до його верхів'їв.

Другий ранньомезолітичний технокомплекс у С. Козловського охоплює коло культур з вістрами на пластинках свідерського типу. Автор поділяє його на дві спільності — «низову», до якої належать Лінгбі Аренсбург та Свідер, і «скандинавську», що включає культури з території Норвегії, Швеції і Фінляндії (Фосна, Комса, Суомусярві), а також «деснинську» культуру з долини Дніпра, Десни і верхів'їв Оки (див. карту (42)). Основною ознакою цих культур є переважання кінцевих скребоків на пластинках, значна роль різців і, як про це свідчить сама назва «технокомплексу», вістер на пластинках. Культури Низу Європейського* — Лінгбі, Аренсбург і Свідер займають досить компактну територію. В своєму поширенні на схід свідерські пам'ятки майже сягають по Прип'яті району «деснинської» культури. Датуються всі вони раннім етапом мезоліту (IX—VII тисячоліття до н. е.).

Культури Скандинавії — Фосна, Комса і Суомусярві в цілому пізніші за культури Низу Європейського і склалися не без впливу останніх. Для матеріалів Фосна і Суомусярві властива значна кількість високих трапецій типу малого транше і деснинських трикутників, як і греських вістер на пластинках з виступом. Очевидно, ці дані були враховані автором при об'єднанні культур Скандинавії і Десни в одну «скандинавську» спільність, хоч спорідненість матеріалів Десни з такими культурами, як Комса, Аскола, встановити було б важко. Взагалі виділення С. Козловським «деснинської» культури та її датування слід уточнити й обґрунтувати.

В літературі відзначається винятково важлива роль свідерської культури у формуванні мезолітичних культур Прибалтики, Білорусії і Волго-Окського басейну. Вважають, що в Прибалтиці під її впливом виникає Кунда, а остання є генетичною підосновою верхньоволзької культури. Ця ж культура була складовою частиною у генезисі мезоліту Понеманія. У рецензованій праці всі постсвідерські культури Східної Європи включаються, проте, уже до іншого — північно-східного кола. У даному випадку, як і щодо культур двох розглянутих вище кіл («Тарновського» і «Західного»), окремі кола С. Козловського — «свідерське» і північно-східне — є лише хронологічними етапами розвитку генетично споріднених культур раннього і пізнього мезоліту. Тому буде методично невірним відривати пам'ятки лісової зони Європейської частини СРСР (Кунда, Неман, Верхня Волга) від культурної області Лінгбі-Аренсбург-Свідер. На наш погляд, всі ці культури Низу Європейського, Скандинавії і Європейської частини СРСР становлять одну спільність — одну культурно-територіальну зону з вістрами на пластинках, яку умовно можна назвати «північно-східною», або «свідерсько-кундською».

Загалом культури свідерсько-кундської зони охоплюють величезну територію від Рейну на заході і до Середньої Волги включно на сході. Розвивались вони в лісотундровій смузі протягом всього мезоліту, раннього і пізнього етапів цієї епохи. Як відомо, більшість дослідників свідерську культуру, Аренсбург-Лінгбі відносять навіть до фінальнопалеолітичної доби. Крім культур, зазначених С. Козловським, до свідерсько-кундської зони слід включити так звані епіпалеолітичні стоянки Литви⁵, верхньодніпровську або дніпро-созьку і немансько-прип'ятську групи Білорусії, па-

* Північні райони Центральної Європи.

⁵ Римантене Р. К. Вказ. праця, с. 98.

м'ятки типу Короста-Нобеля на Волині та ін.⁶ У східному напрямку згадана зона сягає Верхньої Волги (приблизно до впадіння в неї р. Оки). Очевидно, сюди входять стоянки виського типу, виділені Г. М. Буровим у басейні Північної Двіни.

Більшість культур східних територій. Поволжя, Прикам'я і Приуралля, які С. Козловський включає до складу «північно-східного кола», пов'язані з іншими культурними спільностями, для яких характерні геометричні мікроліти. До «камської культури» автор зараховує і усть-камську культуру М. Г. Косменка і камсько-вичегодсько-печерські пам'ятки Г. М. Бутова, а також стоянки янгельського типу Південного Уралу⁷. Більшість із них в генетичному плані тяжіють уже до південного прикаспійського кола мезолітичних пам'яток і не мають прямого відношення до прибалтійсько-верхньоволзької зони з вістрями на пластинах.

Таким чином, свідерсько-кундська культурно-територіальна зона охоплювала північну частину Центральної і Східної Європи, де розвивалася протягом всієї мезолітичної епохи. Щоправда, на території Польщі, північних районів НДР і ФРН, у Данії культури цього циклу (Аренсбург, Лінгбі, Свідер) приписують своє існування при переході від ранніх до пізніх етапів мезоліту, але в Скандинавії і в лісових районах Європейської частини СРСР вони продовжували розвиватись до кінця цієї епохи.

Що ж до територій, які були зайняті в ранньому мезоліті культурами Лінгбі, аренсбургською і свідерською, то тут уже на середніх етапах мезоліту та пізніше з'являються численні культури північного або маглеомозького (за Кларком) кола. Розглядаючи їх присвячено IV розділ праці, де вони згруповані у дві спільності: Дювензее і Маглеомозе. Культури першої групи (Стар Карр, Дювензее, Коморниця) датуються більш раннім часом (VIII—VII тисячоліттям до н.е.), а другої (Свердборг, Лаїн-Вартен, Олдеслоє або Гулено, хойницько-пеньківська та ін.) — VII—VI тисячоліттями до н.е.

Характерною ознакою культур північного або маглеомозького кола є макролітичність виробів (сокири-транше, сокири-різакі, пікоподібні знаряддя), а також наявність різного роду вістрів — з затупленою спинкою, косих тощо. У виготовленні знарядь тут, як і на пам'ятках прибалтійсько-верхньоволзької спільності, важливу роль відігравали пластинчасті заготовки, особливо це стосується маглеомозької групи.

Культури північного або «дювензее-маглеомозького» кола (зони) склалися пізніше ранньомезолітичних культур азіло-тарденуазької (Азіль, Романелло, Федермессер) і свідеро-кундської зон (Лінгбі, Аренсбург, Свідер). Тому останні, безперечно, мали певний вплив на формування культур дювензее-маглеомозького типу. С. Козловський, зокрема, вказує на такі лінії генетичних зв'язків його тарновського «свідерського» і північного кіл: культура Федермессер відіграла важливу роль у виникненні коморницької, а Стар Карр і Дювензее зазнали аренсбургських впливів. Елементи Коморниці, Стар Карра, Дювензее відчутні, в свою чергу, в культурах типу Свердборг-Маглеомозе. Отже, північна зона є значною мірою синкретичним явищем, що виникло в процесі взаємодії численних культур азіло-тарденуазької і свідеро-кундської культурно-територіальних зон.

Намагаючись дати повну систематику культур Європи, С. Козловський, однак, не зміг охопити весь відомий в науці мезолітичний матеріал. Особливо великі лакуни наявні там, де мова йде про Європейську частину СРСР, Прикарпаття, Нижнє Подунав'я і Балкани. В праці не знайшли відображення, зокрема, культурні групи Центральної Європи з відцелово-макролітичними виробами типу Остромеж з Чехословаччини⁸, «архаїчного Камініші» в Румунії. Тут зовсім не згадується мезолітична культура з Середнього Подунав'я типу Лепенського Віру⁹. Випали з поля зору дослідника і такі ранньомезолітичні явища, як пам'ятки типу Осокорівки-Рогалика з Дніпро-Донецького басейну, Оселівки на Дністрі, а також важливі для розуміння мезоліту Європи могилиники волосько-василівського типу в Надпоріжжі тощо. Зовсім не враховані й цілі культурні пласти пізнього мезоліту півдня Європейської частини СРСР, зокрема пам'ятки дніпро-прип'ятської і донецької культур, типу Кудлаївка та ін.

Немає сумніву в тому, що залучення цих матеріалів помітно змінило б вигляд загальної карти мезоліту Європи, запропонованої С. Козловським. Так, безперечними слід вважати значні культурно-генетичні зв'язки так званої яніславицької культури (що її С. Козловський відносить до «кола інших культур») з виділеними нами групами пізньомезолітичних пам'яток — дніпро-прип'ятською і донецькою¹⁰. Очевидно, правильним буде включити їх разом з мікро-макролітичними культурами Білорусії і Литви до північної зони (Дювензее-Маглеомозе).

Про значення мезолітичних пам'яток Криму і Північного Причорномор'я для розуміння культур «тарновського» і «західного» кіл зазначалось вище. Окремим етно-

⁶ *Исаенко В. Ф.* Мезолит.— Очерки по археологии Белоруссии. Минск, 1970; *Копытин В. Ф.* Мезолит юго-восточной Белоруссии. Автореф. канд. дис. Л., 1975; *Телегин Д. Я.* Поздний мезолит Украины., с. 541.

⁷ *Магюшин Г. Н.* О характере материльной культуры южного Урала в эпоху мезолита.— СА, 1969, № 4.

⁸ *Venkl. Ostromězska skupina*,— AR, 1966, 28, 3.

⁹ *Crejovich D.* Лепенски Вир. Београд, 1969.

¹⁰ *Телегин Д. Я.* Мезолит Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры.— МИА, 1966, № 126.

культурним явищем у мезоліті Європи слід вважати пам'ятки типу Анетівки і Кукрека на Україні та Лепенський Вір на Дунаї.

Таким чином, у мезоліті Європи, на наш погляд, можуть бути окреслені більш-менш чітко три основні культурно-територіальні зони або технокультурні комплекси—азіло-тарденуазський, свідеро-кундський і дювензее-маглемозький, кожен з яких включає ранньо- і пізньомезолітичні пам'ятки.

I. Азіло-тарденуазька зона охоплює південь і південний захід Європи. Тут представлені як ранні (Азіль, Романелло, Білолісса, Шан-Коба), так і пізні (Совтер, Тарденуаз, Гребенюки, Мурзак-Коба та ін.) культури. Характерною ознакою їх є численні геометричні мікроліти (сегменти, трапеції, трикутники) при повній відсутності макролітичних знарядь. До цієї ж зони, очевидно, слід залучити і стоянки типу Федермессер, Сексард-Паланк, кревельську культуру, Журавку, Смолін та інші пам'ятки більш північних територій Європи, що склалися, безперечно, під значними впливами європейського присередземноморського Півдня і являють собою окрему підзону.

II. Свідерсько-кундська зона включає північ Центральної Європи («Низ Європейський»), Прибалтику, Скандинавію і лісову смугу Східної Європи. До неї належать як ранні (Лінгбі, Аренгсбург, Свідер), так і пізні (Нобель, Кунда, Борки, Фоспа, Комса, Суомусярві та ін.) культури. Характерні ознаки: значне поширення вістер на пластинках свідероїдного типу, використання макролітичних знарядь, скребків, переважно на пластинках, важлива роль різців тощо.

III. Дювензее-маглемозька зона охоплює північ Центральної Європи, Прибалтику, південь Скандинавії: культури її належать до «середнього» і пізнього мезоліту (Стар Карр, Дювензее, Коморниця, Маглемозе-Свердборг, Олдеслоє-Кобров-Гудено). До цієї зони, очевидно, слід зараховувати мікро-макролітичні пам'ятки Східної Прибалтики, Білорусії і України, (стоянки дніпро-прип'ятської культури, Кудлаївку, донецьку мезолітичну культуру тощо). Культури дювензее-маглемозької зони характеризуються паралельним поширенням як макролітичних, так і мікролітичних форм, у тому числі геометричних мікролітів. В техніці виготовлення крем'яних виробів домінує пластинчаста традиція.

В рамках кожної з окреслених зон, звичайно, можуть бути виділені окремі етнокультурні області, культурні спільності тощо, однак це питання тут не розглядається.

Крім охарактеризованих культур, у мезоліті Європи уже відомо багато спільностей (Остромеж, Анетівка, Кукрек, Лепенський Вір), які важко включити до якоїсь з трьох культурно-територіальних зон. Імовірно, з часом в середніх широтах Центральної і Східної Європи можна буде виділити ще якісь спільності культур, що характеризуватимуться відсутністю як макролітичних виробів, так і мікролітів геометричних форм.

Завершуючи короткий огляд проблеми культурно-територіального членування пам'яток Європи, відзначимо, що рецензована праця С. Козловського, незважаючи на деякі прогалини в охопленні матеріалів, має дуже важливе значення для розуміння етнокультурної карти Європи у IX—VI тисячоліттях до н. е.

Д. Я. ТЕЛЕГІН